

פיקוח וביקורת (צנזורה) על הרכב האוספים בספריות ציבוריות בישראל

/ שמחה דז'ורייב

תקציר

מחקר זה עסק בפיקוח וביקורת (צנזורה) על אוספי ספריות ציבוריות בישראל. מטרת המחקר היתה לבחון את העמדות העקרוניות של מנהלי ספריות ציבוריות בישראל בסוגיות הקשורות לפיתוח האוסף ולחומרים שנויים במחלוקת וכן את התייחסותם המעשית לחומרים שנויים במחלוקת.

שאלת התייחסות העקרונית והמעשית לפריטים שנויים במחלוקת באוסף הספרייה הציבורית נוגעת בשאלות יסוד הקשורות למהות ולמטרות של הספרייה הציבורית: משמעות המושג "חופש אינטלקטואלי" בפעילות הספרייה הציבורית, תפקידי הספרייה הציבורית בחברה, קריטריונים מקובלים ולא מקובלים לפיתוח אוספים בספרייה הציבורית, יישום עיקרון הגישה החופשית למידע בספרייה הציבורית וגישה לפריטים שעלולים לפגוע בקבוצות מסוימות בחברה.

עד כה טרם נערך במדינת ישראל מחקר מקיף בתחום הפיקוח והביקורת על אוספי הספריות הציבוריות, ומכאן חשיבותו של המחקר הנוכחי, שהיה מחקר שדה חלוצי בנושא. אחת ממטרותיו העיקריות הייתה להציג תמונת מצב מדויקת ככל האפשר של הספריות הציבוריות הפעילות בישראל מבחינת הנושא שנבדק. לכן, אוכלוסיית המחקר כללה גם ספריות ציבוריות קהילתיות (אף אם הן ספריות קטנות ועצמאיות שאינן נתמכות על ידי משרד התרבות), אשר מקיימות תהליך של בחירת פריטים לאוסף הספרייה וכוללות אוספים לילדים ולמבוגרים.

המשתתפים התלויים היו התייחסות מעשית לכותרים (ספרים וסרטים) שנויים במחלוקת והתייחסות מעשית לאתרי אינטרנט שנויים במחלוקת. המשתתפים הבלתי תלויים היו מאפייני המשיב (מגדר, גיל, תפקיד, ותק בתפקיד, השכלה, מגזר ומידת דתיות), מאפייני הספרייה (מגזר קהל היעד, מדד כלכלי-חברתי של הרשות המקומית, איזור בארץ, הימצאות הספרייה בתוך מבנה בית-ספר וסביבה עירונית לעומת כפרית) וכן עמדותיו העקרוניות של המשיב בסוגיות הקשורות לפיתוח אוספים בספריות ציבוריות (מחויבות לחופש אינטלקטואלי, תפישת תפקידי הספרייה בחברה, קריטריונים ראויים לפיתוח אוספים, נטייה להכללה וגישה חופשית לחומרים בספרייה).

המחקר שילב שיטת מחקר כמותית (שאלונים סגורים) עם שיטת מחקר איכותנית במתודולוגיה ממוקדת חלקית בקריטריונים (ראיונות חצי מובנים). החלק הכמותי נועד לספק סקירה מקיפה ויסודית של עמדות מנהלי ספריות ציבוריות בישראל. השתתפו בו 190 משיבים, כלומר המדגם היה בשיעור של כ-30% מתוך אוכלוסיית המחקר. במדגם הכמותי, היה רוב למשיבים חסרי הכשרה ספרנית, כנראה מפני שמרבית הספריות שהשתתפו במחקר היו מן המגזר הכפרי שבו הספריות מנוהלות באופן פחות מקצועי מכל הבחינות. נתונים אלו אינם מפתיעים, שכן מרבית הספריות הציבוריות בישראל נמצאות בהתיישבות הכפרית, ואף במחקרים קודמים דווח על העדר או מיעוט הכשרה ספרנית אצל רוב הספרנים בפועל בישראל. החלק האיכותני, אשר כלל 20 ראיונות, נועד לאפשר ניתוח מעמיק יותר של הסביבה בה פועלים מנהלים ושל ההנמקות לעמדותיהם ולהתנהגותם בפועל. בבניית קורפוס המרואיינים המטרה הייתה להביא מגוון עשיר של עמדות והנמקות בסוגיית בחירת חומרים לספרייה הציבורית. לכן, מדגם זה לא התיימר להיות

מדגם מייצג, אלא נועד להביא ל"רוויה" באמצעות טווח רחב ככל האפשר של מאפייני מרואיינים וספריות.

ממצאי החלק הכמותי היו כדלהלן: היתה הסכמה כללית בין המשיבים עם תפישת הספריה כמקום שייעודו המרכזי לספק פעילות פנאי והנאה והסכמה כמעט כללית לגבי תפישתה כמוסד המחויב לעיקרון החופש האינטלקטואלי. היתה הסכמה מעט מסויגת עם תפישת הספריה כמוסד בעל שליחות חינוכית והסכמה פחותה במעט לגבי השליחות הליברלית אקטיבית. רוב המשיבים הסכימו עם גישת "האוריינטציה המודרנית" בפיתוח אוספים, אך לא עם גישת "המדיניות הנמנעת" בפיתוח אוספים, או עם עיקרון הגישה החופשית למידע בספריה. המשיבים הבחינו בין סוגים שונים של חומרים שנויים במחלוקת. רמת הפתיחות הגבוהה ביותר הייתה כלפי חומרים הנוגעים בנושאים מיניים, שנחשבו ראויים להיכלל באוספי ספריות ציבוריות (מלבד פורנוגרפיה, ש-91% מהמשיבים התנגדו להכללתה). חומרים הנוגעים בנושאים רגישים בחברה הישראלית נתפסו כלא ראויים וחומרים בעלי פוטנציאל לעידוד פשיעה נתפסו כלא ראויים עוד יותר. באופן כללי, המשיבים נטו לאפשר, תוך הגבלה, את הגישה לכותרים (-ספרים וסרטים) ולא אתרי אינטרנט שנויים במחלוקת בספריותיהם. אולם, נמצאו הבדלים ביחסם לפריטים שונים. לגבי כמעט כל הכותרים, יותר ממחצית מן המשיבים בחרו לרכוש את הכותר ללא הטלת מגבלה כלשהי. לעומת זאת, לגבי הכותרים "תורת המלך", "ישוע", "דיאנטיקה", ו"מלחמתו של היטלר" יותר ממחצית מן המשיבים בחרו לא לרכושם כלל. יותר ממחצית המשיבים בחרו כלל לא לאפשר גישה לאתרים "קנאביס", "כהנא אינפו", ו"פנטזי.קום". לעומת זאת, יותר ממחצית מן המשיבים בחרו לאפשר גישה תוך הגבלה לאתרים "אלמקוואמה" ו"אנרכיסטים נגד הגדר".

ניתוח ההבדלים בין משיבים מלמדנו כי מרבית ההבדלים בין משיבים היו על רקע מידת דתיותם או מידת השמרנות של קהל היעד. המשתנה הבא בחשיבותו היה מדרג סוציו-אקונומי של הרשות המקומית. המשתנים גיל, ותק, השכלה והכשרה ספרנית היו קשורים רק להבדלים מעטים בין המשיבים. נמצא כי בשלוש קבוצות המשתנים שנבדקו (התייחסות בפועל לכותרים ולא אתרי אינטרנט שנויים במחלוקת, הסכמה עקרונית לכלול חומרים כאלה בספריות ציבוריות ועמדות בנושאים הקשורים לפיתוח אוספים) היה קשר שלילי, אם כי לא תמיד מלא, בין מידת דתיות המשיבים ושמרנות קהילתית לבין מידת הפתיחות של משיבים. בנוסף, משיבים המשרתים קהל שמרן הביעו יחס אמביוולנטי בנושא מדיניות פיתוח האוסף - הסכמה מסויגת גם עם "מדיניות נמנעת" וגם עם "אוריינטציה מודרנית".

נמצא כי ישנו קשר חיובי מובהק בין מידת ההסכמה של משיבים עם מחויבות לחופש אינטלקטואלי לבין התייחסותם המעשית לכותרים שנויים במחלוקת (בעוצמה בינונית) ולא אתרים שנויים במחלוקת (בעוצמה חלשה). נמצא גם קשר חיובי מובהק בין ההסכמה העקרונית של משיבים לכלול חומרים שנויים במחלוקת באוספי ספריות ציבוריות לבין התייחסותם המעשית לכותרים ולא אתרים שנויים במחלוקת. עוצמת הקשר משתנה בהתאם לטיב התכנים השנויים במחלוקת: חזקה כלפי חומרים הנוגעים בנושאים מיניים וחלשה כלפי חומרים הנוגעים בסוגיות רגישות בחברה הישראלית או בעלי פוטנציאל לעודד פשיעה. כלומר, המשיבים במחקרנו הראו יחס עקרוני ומעשי עקבי, אם כי לא לגמרי, כלפי חומרים שנויים במחלוקת.

לגבי כותרים שנויים במחלוקת, ישנה השפעה של מידת שמרנות קהל היעד ומידת דתיות המנהל מעבר לעמדות המקצועיות של המנהל. אולם, לגבי אתרי אינטרנט שנויים במחלוקת, אין השפעה של משתנים אלה מעבר לעמדות המקצועיות של המנהל. מחקרנו מחזק את ההנחה הרווחת בספרות המחקר לפיה ערכים דתיים של ספרנים וקהילות משפיעים על פיתוח אוספי ספריות ציבוריות. אולם, הוא מעלה סימני שאלה לגבי תקפות הנחה זו כלפי אתרים שנויים במחלוקת. ניתן לומר שהמחלוקת, שטרם הוכרעה, אודות סינון אתרי אינטרנט בספריות ציבוריות היא מחלוקת מטעמים מקצועיים ולא דווקא מטעמים דתיים-מוסריים.

ממצאי החלק האיכותני היו כדלהלן: עבור המרואיינים במחקרנו, התפקיד הבסיסי של הספריות שלהם היה לספק פעילות פנאי והנאה. ספריות הציעו בראש ובראשונה הנאה מספרים וכן מגוון פעילויות שהייתה להן מטרת-משנה של משיכת קהל לספריה. אצל כל המרואיינים, הספריה נתפסה כמוסד קהילתי במשמעות של מחויבות לספק את השירות הטוב ביותר בהתאמה לקהל המקומי. כל המרואיינים הזכירו את היות הספריה מקום פתוח בחינם לכולם. כמעט כל המרואיינים חשבו שלספריה הציבורית יש תפקיד לטפח או לאפשר חופש אינטלקטואלי עבור קהל הקוראים. יחד עם זאת, מרואיינים נבדלו ביניהם (בעיקר על רקע דתי, השכלתי וסביבתי) באופן שבו פירשו את המושג "חופש אינטלקטואלי" ובמידת המחויבות שלהם. כמעט כל המרואיינים הסתייגו מהגדרת הספריה הציבורית כמוסד שתפקידו לקדם הבנה וסובלנות בין קבוצות בחברה בישראל, למרות שראו בכך ערך ואף פעלו במידה מסוימת לקידום מטרה זו. בניגוד לטענה שעולם הספרנות חצוי בין הגישה המצדדת באקטיביזם מוסדי לבין הגישה המצדדת בניטרליות מוסדית, המרואיינים במחקרנו תמכו לחלוטין בגישה שתפקיד הספריות לשמור על ניטרליות ולהציג אוספים מאוזנים. אמנם כל המרואיינים התייחסו אל הספריה הציבורית כאל מוסד בעל השפעה חינוכית מסוימת על קהל הקוראים, אך היו הבדלים ביניהם בתפישתם את מרכזיות תפקידה החינוכי (האם חינוך הוא תפקיד של הספריה או תוצר לוואי של פעילותה?) ובתפישתם את מהות התוכן החינוכי שהספריה יכולה להקנות (לאלו ערכים הספריה יכולה או צריכה לחנך?). גם כאן, ההבדלים בין משיבים היו בעיקר על רקע דתי, השכלתי וסביבתי. כמעט כל המרואיינים התייחסו לספריה שלהם כאל שער למידע באמצעות גישה חופשית (בחינם ובאופן שוויוני) לאוספי הספריה ולאינטרנט. נראה כי כיום הספריה משמשת פחות ופחות כמרכז למידה מסורתית וכמקום להקניית כישורי מחשב ומידע. יחד עם זאת, ישנה פריחה בשימוש בעמדות המחשב הנגישות בספריה, מלבד בספריות חרדיות בהן לא ניתנה גישה לאינטרנט בגלל הסתייגות דתית-חברתית. שאלות אודות גבולות השימוש של ילדים במחשבים וסינון אתרי אינטרנט העסיקו את המרואיינים. בראיונות בלט הנושא של מתן שירות לאוכלוסיה החרדית בתוך ספריות של המגזר הכללי.

הגישה הרווחת אצל מרואיינים הייתה בראש ובראשונה היענות לדרישות הקוראים, שבדרך כלל מעוניינים בכותרים חדשים ופופולריים, כאמצעי למשוך מבקרים לספריה. בספריות גדולות ובעלות אמצעים רכשו באופן אוטומטי רבי-מכר. בספריות שמשרתות קהל ערבי או יהודי דתי וחרדי לא התבצע רכש אוטומטי של רבי-מכר, בגלל תנאי סף מגבילים להכללת ספרים באוסף הספריה. אך גם בספריות אלה הייתה העדפה ברורה לרכש של כותרים פופולריים. לעומת זאת, בכמה ספריות בעלות תקציבים דלים במקומות ישוב קטנים מרואיינים נטו להדגיש ש"לא כל ספר" יתקבל באוסף הספריה.

עיקר התמודדותם של מרואיינים עם סטנדרטים קהילתיים או אישיים הייתה כאשר התקבלה תלונה מצד הורים שמבקרים את התכנים אליהם נחשפים ילדיהם, בייחוד הורים מהמגזר הדתי והחרדי שמקבלים שירות בספריות למגזר הכללי. בספריות המשרתות קהילות קטנות והומוגניות היה משקל כבד יותר לסטנדרטים קהילתיים, לעומת ספריות המשרתות קהלים שונים ומגוונים. כל המרואיינים הסכימו שתפקיד הספרייה הציבורית להציג מגוון רחב של דעות, אך נחלקו ביניהם בשאלה מהן אותן "דעות מגוונות" שיש להציג. העמדה הרווחת הייתה שכמעט בלתי אפשרי שספרן יתנתק לחלוטין מעמדותיו ומטעמו, אך עליו למנוע מנטיותו האישיות להשפיע על תפקודו המקצועי. כך חשבו גם מרואיינים מספריות במגזרים הדתי, חרדי וערבי, אך הם גם האמינו שמתוקף תפקידם מוטלת עליהם האחריות לבחור את הפריטים המתאימים לקהילה שלהם, על פי מיטב הבנתם.

האפשרות של סימון פריטים שנויים במחלוקת לא הייתה מקובלת על המרואיינים. בשש ספריות הוצעו פריטים שנויים במחלוקת, אם באמצעות הרחקה מתצוגת הספרים החדשים ואם באמצעות מיון. בתשע ספריות הוגבלה גישה לפריטים מסוימים באמצעות אחסנתם במקום שאיננו נגיש לציבור. בספריות במגזר הערבי הכפרי ובמגזר החרדי נעשה שימוש לכתחילה בהגבלת גישה כאמצעי לאזן בין הצורך להנגיש מידע (בנושאים כמו התפתחות מינית, הריון ולידה, ואפילו גירושין) ובין הרצון לשמור על כללי הצניעות הנהוגים בקהילה ועל מכובדות הספרייה. ארבעה מרואיינים סיפרו שבעבר הוציאו מהמלאי ספרים מסוימים בגלל תוכנם, אחד מתוכם הוציא כמות משמעותית של ספרים בעקבות החלטה שנכפתה עליו מבחוץ.

חלוקה גילאית הייתה מקובלת בכל הספריות. אולם, היו הבדלים משמעותיים בגישות בין מרואיינים בשאלת הצורך להגביל חשיפה של בני נוער לתכנים מסוימים, ולאילו תכנים. בספריות המשרתות קהל יהודי דתי וחרדי היו הגבלות על רכש לבני נוער (יותר ממבוגרים) ובנוסף הייתה הגבלה על השאלת פריטים ממדור מבוגרים. בספריות של המגזר הכללי, הגבלה גילאית בהשאלה נעשתה ברמות שונות של הקפדה. בספריות המשרתות קהל ערבי, לא היה צורך בהגבלות כאלה, משום שגם במדור המבוגרים לא היו פריטים שבהם תכנים לא מתאימים לבני נוער. מספר מרואיינים סיפרו על פניות של הורים בבקשה שישגיחו על הספרים שילדיהם קוראים בספרייה או שואלים לביתם. במרבית הספריות של המגזר הכללי, לא נענו לבקשה. לעומת זאת, בספריות המשרתות קהל דתי וחרדי לגונוני בדרך כלל השתדלו להיענות לבקשות ההורים. באחת-עשרה מן הספריות היה לפחות מקרה אחד של תלונה, ובשלוש ספריות היו תלונות תדירות. בארבע ספריות, קוראים דתיים פנו אל הרשות המקומית או אל רב המקום בתלונה על פריט מסוים. בשתיים מתוכם נעשה ניסיון להקים ועדה חיצונית שתפקח על אוסף הספרייה.

ההנמקות המרכזיות שנשמעו בעד החזקה של כותרים שנויים במחלוקת היו: הספרייה הציבורית מחויבת על פי עיקרון החופש האינטלקטואלי להחזיק בחומרים המציגים מגוון רחב של דעות, השקפות, ואורחות חיים. ספרייה ציבורית צריכה להיות מחוברת להתרחשויות שמחוצה לה, על ידי מתן גישה גם לחומרים שעוררו דיון ואף סערה ציבורית או בעלי חשיבות ציבורית. גם השקפות שפסולות בעינינו (כמו הכחשת שואה ועידוד טרור) צריכות להיות מוצגות בספרייה הציבורית, כדי שנוכל לרדת לשורשן ולהתמודד איתן. גם חומרים שמבקרים בחריפות מגזרים מסוימים ועלולים לפגוע בבני אותו המגזר צריכים להיות כלולים בספריות ציבוריות, כי יש להם חשיבות מצד עצמם ואין לפסול פריט רק בגלל חשש לפגיעה ברגשות. ספרייה ציבורית צריכה

להיענות לכל ביקוש, בייחוד כאשר המידע זמין ממילא באינטרנט ולא סביר שדווקא הצגתו בספריה תגרום לנזק.

ההנמקות המרכזיות שנשמעו נגד החזקה של כותרים שנויים במחלוקת היו: הספריה הציבורית היא מוסד בעל תפקיד חינוכי או חברתי לעודד תהליכים בריאים בחברה. לכן, אל לה לתמוך אפילו בעקיפין בעבירה על החוק, באלימות נגד נשים, בפעילות של כתות, בהכחשת שואה, בטרור, בצריכת סמים, בגזענות ובפעילות מסיונרית על ידי הצגת עמדות המצדדות בכך. הצגת דעה מסוימת בספריה הציבורית מקנה לה מעמד של "מכובדות" או לגיטימיות, ובמקרים מסוימים עשויות להיות לכך תוצאות הרסניות. נגישות המידע באינטרנט פוטרת את הספריה הציבורית ממחויבותה לחופש אינטלקטואלי בלתי מוגבל. חומרים הסותרים את האמונה הדתית אינם צריכים להיות מוצגים בספריות שמיועדות לקהל דתי. גם בספריות של המגזר הכללי, רצוי להתחשב ברגשות קוראים כדי שכולם ירגישו רצויים.

ממצאי החלק האיכותני במחקר תומכים בטיעון השכיח בספרות המחקר שהסיבות המרכזיות לניסיונות צנזורה סובבות סביב שאלת הגישה של צעירים לתכנים שנראים בלתי מתאימים להם, בייחוד חומרים המכילים חומר מיני, שפה פוגענית ואלימות. בנוסף, המחקר מצביע על צנזורה ממניעים דתיים-מוסריים בספריות ציבוריות המשרתות קהל דתי. נמצא כי תפישת הספריה הציבורית כמוסד המחויב לערכי הקהילה (אצל מרואיינים במגזרים הערבי, החרדי, ובמידה מסוימת גם במגזר הדתי) קשורה לנטייה להסתייג מהצגה של תכנים שנויים במחלוקת בספריות ציבוריות. יתר על כן, הממצאים תומכים בהשערה שבמקומות ישוב כפריים וקטנים ספרנים נוטים יותר לפקח על הרכב האוספים שלהם, אך לא בהכרח במובן של הפעלת צנזורה. גורם משמעותי הוא תפישת תפקיד הספריה הציבורית בקהילה ותפקידו של הספרן. לבסוף, נמצא כי ייחוס כח השפעה פסיכולוגי-חינוכי לספרים ולקריאה קשור לנטייה להסתייג מהצגה של תכנים שנויים במחלוקת בספריות ציבוריות.

התנהגות אתית היא התנהגות המונחית על ידי מערך ערכים מובנה שבא לידי מימוש בהתאם לנסיבות. מנהלי ספריות עשויים להגיע להחלטה להגביל את החופש האינטלקטואלי בספריות שלהם בעקבות הפעלת שיקול דעת אתי המבוסס על ערכים מקצועיים, כפי שהם תופסים אותם. אמנם, התפיסה הרווחת בספרות המקצועית שוללת אפשרות זו ומתייחסת אליה כהפעלת צנזורה. לאור תפיסה זו, המעמידה את עיקרון החופש האינטלקטואלי כערך ראשון במעלה, נוצר רושם של פער משמעותי בין המחויבות האתית של מנהלי ספריות לבין התנהגותם בפועל. אולם, בעיני אותם מנהלים, הגבלת הגישה לפריטים מסוימים היא בחירה מאוזנת המתחשבת בערכים מקצועיים לגיטימיים, כגון התאמת השירות לקהילה. נראה כי אחת המסקנות החשובות העולות מן המחקר שלנו היא שעדיף להתרחק מן התפישה הבינארית של "צנזורה" לעומת "חופש אינטלקטואלי". הכרה בכך שקיים טווח של התנהגויות אפשריות בתוך המסגרת האתית, תאפשר מחקר ושיח שיביאו לחידוד הערכים שעליהם מושתתת האתיקה המקצועית.

מספר מיון בספריה:

A017.1 דז'ר. פק תשע"ז

מספר מערכת:

002548054